

УДК 316.013

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ МІСТО У КРИЗОВИХ УМОВАХ: ТРАНСФОРМАЦІЯ СПРИЙНЯТТЯ МІСЬКОГО ПРОСТОРУ

А. І. Денисюк

*Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи 4, м. Харків, 61077, Україна,
nastasjya@ukr.net*

У статті розкрито особливості дослідницького підходу до аналізу змін міського середовища в руслі конструктивістського підходу. На основі даних, одержаних в ході проведення дослідження за розробленою методологією, охарактеризована ситуація у м. Харкові. Проаналізовано загальні рамки сприйняття міського простору, а також наведено схему аналізу кейсів окремих “народних” районів.

Ключові слова: криза, місто, сприйняття простору, морфологія міста, конструювання міського простору.

Кризові умови та сучасне суспільство – нерозривні в роботах сучасних науковців, публіцистів, тих, хто аналізує та вивчає проблеми сучасного суспільства. У цій статті ми проаналізуємо ситуації в сучасному українському суспільстві в контексті змін, які відбуваються у міському середовищі.

Актуальність дослідження сучасного міста у кризових умовах пов’язана із багатовекторністю проявів кризової ситуації та нерозривністю існування і функціонування міського середовища із життям населення міста, зокрема, його повсякденністю. Для визначення рамок подальшого аналізу сформулюємо визначення кризи, кризової ситуації. У визначенні кризи та кризових умов немає однозначності. Головним у цій роботі є визначення кризи як крайнього загострення протиріч системи, що погрожує її життєстійкості в оточуючому середовищі. Криза може розглядатися як перехідний період від старого до нового [1].

З огляду на таку інтерпретацію, ми можемо говорити про місто у кризових умовах у багатьох контекстах. Зупинимось на більш детальному аналізі деяких з них.

По-перше, відбувається вплив політичних, економічних, екологічних чинників на міське середовище. Це знаходять своє відображення у міському просторі (наприклад, обмеження можливостей щодо фінансування, занедбання об’єктів та територій, припинення забудов).

По-друге, зі змінами становища у різних сферах, змінюються і настрої населення, його активність та параметри прийняття рішень (наприклад, зміни офісних приміщень на більш бюджетні варіанти, обмеження можливостей щодо оренди житла, зміни у відвідуванні розважальних закладів).

По-третє, важливим аспектом кризової ситуації у місті є поява так званих “кризових територій”, тобто територій, для яких притаманні їм функції перестають бути харак-

терними (зокрема, мова йде про промислові райони міст пострадянського простору).

Чому зупиняємось саме на таких аспектах та як можна аналізувати представлені явища?

Для аналізу ситуації ми ґрунтуємось на позиції конструктивістського структуралізму і розглядаємо місто як таке, що конструюється пересічними мешканцями та водночас як таке, що структурує їхнє життя.

Як головне поняття у подальшому аналізі фігуруватиме “морфологія міста”. Під морфологією міста ми розуміємо образ фізичного середовища, що формується в уявленнях мешканців. Морфологічні одиниці – структурні елементи міста (до них відносяться структурні елементи різного порядку, наприклад, район, двір, квартира, вулиця тощо).

Для пояснення процесу конструювання міського простору будемо звертатись до робіт представників конструктивістського напрямку соціологічної думки.

Згідно з таким підходом, соціальна реальність конструюється індивідами. Конструктивістська позиція дає змогу розглядати генезу схем сприйняття, думок та дій, а також соціальних структур. Серед представників конструктивізму, до яких ми будемо звертатися в контексті розробки методології дослідження, – А. Щютц, П. Бергер та Т. Лукман [2, 3].

А.Щютц виходить з того, що соціологія має займатися дослідженням не прихованих від суспільства процесів, а тими уявленнями, які виникають у людській свідомості при безпосередньому сприйнятті світу. На думку А. Щютца, соціальна реальність не є об’єктивною даністю, яка спочатку знаходиться поза суб’єктом і лише через соціалізацію, виховання та освіти стає його складовою частиною. Вона “конструюється” за допомогою образів та понять, що виражаються в комунікації.

Соціальний світ сприймається людиною як міцне переплетення соціальних відносин, систем знаків і символів з їхньою особливою структурою значень. Людина включається у процес формування соціальної реальності, при цьому вона включена у систему об’єктивованих соціальних відносин, що склалися “до неї” [2, с. 20–38]. Також до сфери інтересів А. Щютца входили такі аспекти як спосіб, за допомогою якого люди будують свою соціальну реальність та його співвідношення з жорсткістю соціальної та культурної дійсності, яку вони наслідують від своїх попередників [2].

Повсякденність, згідно з П. Бергером та Т. Лукманом набуває значущості в силу того, що напруженість свідомості найбільш висока саме в повсякденному житті: повсякденне життя накладається на свідомість найбільш сильно й глибоко. У роботі П. Бергера та Т. Лукмана “Конструювання соціальної реальності” ідеї А. Щютца знайшли своє відображення та продовження. Процес створення інституціональних структур проходить кілька етапів: рутинізація (будь-яка дія, що часто повторюється, стає взірцем, який у майбутньому може бути відтворений із суттєвою економією зусиль, адже індивід звільняється від необхідності вибору, взаємодія з іншими акторами стає передбачуваною), рутинні дії поступово класифікуються, “типізуються”. При переданні знань про систему типізованих дій новому поколінню ця система збагачується ще однією якістю – об’єктивністю. Нове покоління освоює світ, в якому вже склалися певні соціальні відносини, тому інститути сприймаються індивідами як такі, що володіють власною реальністю; “реальністю, з якою індивід стикається як із зовнішнім фактом” [3, с. 98].

Закріплені при переданні новому поколінню індивідів інституційні ділянки взаємодій набувають стійкості та об'єктивності, змінити чи анулювати їх неможливо. Остання ступінь об'єктизації – реіфікація (повне упредметнення соціальної реальності) [3].

Методологія дослідження міського середовища згідно з таким підходом спирається на дослідження сприйняття міста його мешканцями. В ході дослідження виявляються “кризові території”, що підлягають додатковому аналізу. За допомогою такого дослідницького бачення можливим є:

- виявити засадничі принципи структурування та ієрархізації структурних елементів міста його мешканцями;
- на прикладі конкретного міста сформулювати “мапу сприйняття” (за основними виділеними параметрами);
- виявити ключові морфологічні одиниці в структуруванні міського простору;
- виявити “кризові”, “проблемні” морфологічні одиниці, проаналізувати особливості їхнього сприйняття мешканцями.

У містах, що розвиваються, активно виникають, інтегруються, накладаються одна на одну, ускладнюються існуючі та нові функції. Структурні зміни у місті відбуваються постійно (забудовуються нові території, реконструюються старі, створюються та оновлюються транспортні розв'язки). Також відбуваються латентні зміни (зміщуються центри проявів соціальної активності, з'являються нові центри, до яких тяжіють різні сфери діяльності, змінюються форми прояву активності), за наявності якісних переходів відбуваються корінні зміни, залишаються лише деякі первинні елементи, з яких створюються послідовні комбінації, що утворюють конкретні форми та структури [4, с. 231].

Вивчаючи міський простір, ми звертаємось не тільки і не стільки до аналізу об'єктивних (у розумінні зовнішніх, фізичних змін), скільки до уявлень мешканців про ці зміни. Через контекст “тут і зараз” (в уявленнях мешканців), ми матимемо можливість проаналізувати й уявлення про трансформації міського середовища. Це забезпечує бачення ситуації в контексті змін, якими вони є у сприйнятті мешканців на цей момент, та того, як вони впливають на сьогодення та перспективні зміни.

Методологія дослідження ґрунтується на одержанні головно якісної інформації, що характеризує сприйняття міського простору та окремих його елементів мешканцями. На цьому етапі дослідження реалізується на прикладі та в рамках міста Харкова. В межах окресленої сфери вивчення основна мета – аналіз сприйняття міського середовища його мешканцями та характеристика трансформації міського простору, пов'язана зі зміною сприйняття.

У межах комплексного дослідження реалізується серія фокусованих групових інтерв'ю з мешканцями міста (учасники відрізняються за статтю, віком та іншими соціально-демографічними характеристиками, а також представляють різні частини міста та типи житла). На цьому етапі основними завданнями дослідження є: виявлення загальної структури міста в уявленнях мешканців; виділення критеріїв оцінки структурних елементів – морфологічних одиниць; визначення значущості цих критеріїв оцінки для виявлення статусу морфологічних одиниць; аналіз особливостей сприйняття окремих морфологічних одиниць.

Наступні етапи дослідження – проведення серії напівструктурованих інтерв'ю та фокусованих групових інтерв'ю з представниками визначених морфологічних одиниць – зокрема, на рівні “народних районів” міста. В рамках дослідження, що проводиться, одним із таких районів є район “ХТЗ”.

Зосередимо свою увагу на основних моментах сприйняття м. Харкова його мешканцями.

Під час структурування міського простору виділяють такі морфологічні одиниці як райони, мікрорайони, зупинки громадського транспорту (зокрема, станції метро), деякі значимі об'єкти (наприклад, магазини, кафе і т. п.). Такі морфологічні одиниці, як райони, мікрорайони визначаються не стільки окраїнами, деякими “прикордонними лініями”, скільки “центрами”, тобто певними об'єктами, приналежність яких до певної території не підлягає сумнівам. Ключову роль у конструюванні та структуруванні міського простору відводять транспортній мережі, зокрема метро, а особливо зупинкам громадського транспорту та станціям метрополітену. Транспортна розв'язка, пункти зупинок транспорту структурують соціальний простір (водночас є результатом його структурування).

Питання про статус морфологічної одиниці розкривається через такі категорії, як “престижність”, “елітність”, “зручність”, “комфортність”, “дороговизна” житла. Такі характеристики застосовуються мешканцями, зазвичай при описі таких морфологічних одиниць як будинок (висотний або приватний) та район (мікрорайон, “народні” та адміністративні райони). Серед “непрестижних”, “поганих” районів найперше було названо ХТЗ (“взагалі не район, це автономна республіка”), а також Південно-Західна частина міста, Залютино, Нова Баварія, Москальовка, Одеська, район Кінного ринку. Серед ознак непрестижних районів на перший план виходить їхня належність до промислової зони, уявлення про той чи інший район як осередок проживання певних субкультурних або етнонаціональних груп (наприклад, “на Одеській скіни натовпами ходять” або “Москальовка – це за цирком, там такий цирк, там одні цигани”), погана транспортна розв'язка.

Зосередимось на більш детальному аналізі кейсу району ХТЗ (Харківський тракторний завод). Для цього будемо використовувати схему аналізу морфологічної одиниці, яка включає в себе:

- сприйняття морфологічної одиниці мешканцями міста загалом та мешканцями, що відносять себе до цієї морфологічної одиниці;
- відповідність морфологічної одиниці критеріям оцінки (наприклад, розвиненість інфраструктури, наявність промислових об'єктів, рівень безпеки, наявність паркових зон, розгалуженість транспортної мережі);
- виявлення специфіки морфологічної одиниці в порівнянні з іншими (того ж порядку), виділення якісних характеристик (наприклад, факти з історії, особливості організації інфраструктури тощо);
- виділення морфологічних одиниць меншого порядку в межах визначеної морфологічної одиниці (наприклад, різні типи забудов у межах одного “народного” району).

З огляду на наведені параметри аналізу, проаналізуємо ситуацію в районі ХТЗ.

Район “ХТЗ” – забудований за спеціально розробленим у 1930-х роках планом “Новий Харків”, район було створено для працівників, розташованих неподалік промислових підприємств. Зі зміною ситуації по відношенню до промислових об’єктів змінювалось і становище прилеглих територій та їхнє функціональне наповнення. Так, місце проживання працівників заводів перестає бути таким і перетворюється на місце проживання людей, що втратили роботу та тих, хто обрав порівняно недороге житло. Сьогодні в уявленнях мешканців район визначається як непрестижний, занедбаний, населений представниками етнічних меншин.

Як мешканці м. Харкова, так і мешканці самого району “ХТЗ” відзначають непрестижність цього “народного” району, транслюють стереотипи щодо його сприйняття. Незважаючи на достатньо розвинену транспортну мережу, інфраструктурні характеристики (наприклад, торгові точки різного типу, кінотеатр, освітні заклади), наявність паркової зони, на перший план виходять інші “критичні” параметри. До них відносяться уявлення про рівень злочинності в районі, особливості населення – сусідів, наявність промислових об’єктів.

Мешканці Харкова говорять про ХТЗ як яскравий район з негативним підтекстом, що виражається в образах та асоціаціях – колоритні кіоски, кладовище, місцеві клуби для “підготовлених”. Більшість будівель – п’ятиповерхові “хрущовки”.

На основі одержаної під час проведення фокусованих групових інтерв’ю інформації, можна говорити, що район “ХТЗ” виділяється як кризова територія через низку причин. Серед них: значні відмінності ситуації у часі, велика територія (відповідно, і значна кількість населення), особливості забудови території. Символи, знакові місця, стереотипи яскраво демонструють ситуацію, втілюючи в собі особливості сприйняття території та кризову ситуацію “кризовості” району.

Перспективою подальшого аналізу окресленого кейсу є дослідження особливостей сприйняття цієї морфологічної одиниці представниками різних верств населення, що мають спільну територію проживання, виявлення того, як сприймаються ними трансформаційні процеси, які характеристики району є “критичними”, в чому виражаються особливості району.

Дослідження уявлень мешканців про міське середовище дає змогу проаналізувати ситуацію “зсередини”, виявити “сильні та слабкі місця” морфологічних одиниць. Отже, вивчення сприйняття міського простору дає можливість визначити ключові “маркери” сприйняття як міста загалом, так і його окремих структурних елементів, виявити ключові критерії оцінки, визначення статусів конкретних об’єктів та територій, порівняти ситуацію щодо різних морфологічних одиниць та окреслити шляхи застосування одержаної інформації (наприклад, щодо підвищення статусу районів, планування міських активностей, прийняття рішень про зміни міського середовища різного характеру тощо). Особливо актуальним є аналіз ситуації щодо територій, які перебувають у кризових умовах та потребують адаптації до умов, що склалися.

-
1. Кризис как иррациональное явление: сб. материалов научн. конференции / под ред. А. М. Арзамасцева. – Магнитогорск: МГТУ, 2002. – 122 с.

2. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
3. Шютц А. Смысловая структура повседневного мира / А. Шютц. – М. : Институт Фонда “Общественное мнение”. – 2003. – 336 с.
4. Город в процессах исторических переходов. Теоретические аспекты и социокультурные характеристики / отв. ред. Э. В. Сайко. – М., 2001. – 392 с.

СОВРЕМЕННЫЙ УКРАИНСКИЙ ГОРОД В КРИЗИСНЫХ УСЛОВИЯХ: ТРАНСФОРМАЦИЯ ВОСПРИЯТИЯ ГОРОДСКОГО ПРОСТРАНСТВА

А. И. Денисюк

*Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина,
майдан Свободы 4, г. Харьков, 61077, Украина,
nastasjya@ukr.net*

В статье раскрыты особенности исследовательского подхода к анализу изменений городской среды в русле конструктивистского подхода. На основании данных, полученных в ходе проведения исследования по разработанной методологии, охарактеризована ситуация в г. Харькове. Проанализированы общие рамки восприятия городского пространства, а также приведена схема анализа кейсов отдельных “народных” районов.

Ключевые слова: кризис, город, восприятие пространства, морфология города, конструирование городского пространства.

CONTEMPORARY UKRAINIAN CITY IN CRISIS CONDITIONS: TRANSFORMATION OF CITY SPACE PERCEPTION

A. I. Denysyuk

*V. N. Karazin National University of Kharkiv,
majdan Svobody 4, Kharkiv, 61077, Ukraine,
nastasjya@ukr.net*

In this article main features of research approach to city space changes within the constructivism approach framework are represented. On the base of obtained from the research conduction data the situation in Kharkiv was characterized. The general framework of city space perception were analyzed, and also the scheme of analysis of “public” districts particular cases was given.

Key words: crisis, city, perception of space, city morphology, city space construction.

*Стаття надійшла до редколегії 19.03.2010
Прийнята до друку 23.06.2010*